

RTR909

A félreértések dialógusa
Talcott Parsons és Alfred Schütz vitájának tanulságai

I.	Bevezetés	3
II.	Talcott Parsons és a <i>The Structure of Social Action</i>	5
III.	Alfred Schütz és a <i>Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt</i>	6
IV.	A vita kezdetét veszi	8
V.	Parsons és az erős elmélet iránti igény	14
VI.	Schütz elméleti öröksége: a tiszta tudomány eszméje	16
VII.	A félreértések párbeszéde	19
VIII.	A diskusszió lezárul	32
	Felhasznált irodalom	34

I. Bevezetés

1938 végén Friedrich August von Hayek, a híres bécsi közgazdász felkérte tudományos körének egyik tagját, Alfred Schützt, hogy készítsen recenziót a fiatal harvardi szociológus, Talcott Parsons monográfiájáról a szűkebb gazdaságtani kérdések mellett a társadalomtudományok elméleti alapvetései iránt is érdeklődő folyóirat, az *Economica* számára. Schütz, aki néhány évvel ezelőtt maga is a társadalmi cselekvések kérdéséről írt könyve, a *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt*¹ lapjain, nagy érdeklődéssel fordult az amerikai kutató *The Structure of Social Action*² című műve felé. A frissen Amerikába emigrált kutató nem sokkal később személyesen is találkozott kollégájával, mikor meghívására részt vett egy a racionalitás kérdéseivel foglalkozó előadássorozaton, ám előadásának tartalma kivívta az önmagát személyében megsértve érző amerikai szociológus rosszallását.³ Részben egy félreértésnek, részben a köztük feszülő elméleti ellentétnek köszönhető, hogy Parsons tolakodásként értékelte a frissen bevándorolt európai kolléga fellépését.

Nem sokkal a nevezetes harvardi előadás után Schütz elküldte Parsonsnak a művével foglalkozó cikk kéziratát. Noha Hayek csupán rövid beszámolót kért, Schütz érdeklődését a könyv olyannyira felkeltette, hogy egy recenzió kereteit többszörösen meghaladó, igen aprólékos, a nagyra becsülés hangján írt, de kritikai szemszögű dolgozatot alkotott.⁴ Parsons félreértette Schütz közeledését, és egy a bírálni óhajtott alkotó véleményét is kikérő recenzióvázlat helyett egy művét irreleváns pontokról kritizáló tanulmányt látott írásában. Ekkor vette kezdetét az alig pár hónapig tartó levelezés, mely a félreértések tisztázása helyett azok elmélyítésével telt. Mire eljutottak oda, hogy nagyjából végeztek e félreértések mibenlétének feltérképezésével, a fenomenológiában hívatlan vendéget látó Parsons megszakította a levelezést, és a két fél kapcsolata végleg lezárult.⁵

Két nagy teoretikus vitája mindig izgalmas téma a kutatók számára. Mindazonáltal a vita meggyőződéseim szerint több mint afféle szociológiatörténeti kuriózum, ugyanis a benne felmerülő elméleti kérdések hordereje önmagában is indokolja a beható tanulmányozást. A kétségtől tanulságos szociológiatörténeti vizsgálat mellett szükségesnek érzem a vita elmélet- és szövegközpontú elemzését. Egy ilyen kutatásnak

¹ Schütz 1932

² Parsons 1937

³ Az előadás anyagát tartalmazó tanulmány: Schütz 1964: 64-88

⁴ Maga a recenzió végül nem jelent meg. Az egyes részleteit tartalmazó tanulmány: Schütz 1964: 3-19

⁵ A két fél eredetileg arról állapodott meg, hogy a levelezés anyagát nem hozzák nyilvánosságra, ám a néhai Schütz özvegye és az idős Parsons később mégis a publikálás mellett döntött.

azonban többnek kell lennie, mint csupán a tulajdonképpeni vitát tartalmazó levelezés feldolgozása, ugyanis a vita elméleti buktatóinak feltérképezése csupán a két szerző pontosabb – a levelezés anyagában sajnálatosan felszínre nem kerülő – álláspontjának ismeretében lehetséges. A háttérben meghúzódó elméleti megfontolások rekonstruálásánál ennek megfelelően a szerzőknek a vita idején képviselt álláspontjait tartalmazó két monográfiára is támaszkodtam.⁶

A levelezés elemzését annál is inkább indokoltnak tartom, mivel ebben az a fiatal Parsons és Schütz csap össze, akik különösen értékes meglátásokat tettek közzé a szociológiai elmélet „módszertani” oldalát illetően, de akiknek gondolatait a tágabb szakmai köztudatban elnyomja az érett Parsons és Schütz örökségéről alkotott kép. Azt hiszem, nem árt előljáróban pár szót szólni a két teoretikus korai álláspontjáról.

A levélváltás idején Schütz még nem az „életvilág szociológusa”, hanem a weberi megértő szociológia elveinek, és a szubjektív szemszögű, cselekvéseméleti megközelítésnek a rendíthetetlen élharcosa. A Schütz módszerének gyökerét jelentő husserli fenomenológia alaptézise: a tudat konstituálja tárgyát – és e tudat pontos ismerete a tárggyal kapcsolatos evidens belátásokat tesz lehetővé. A társadalmi élet vonatkozásaira e tételt Schütz így fordítja le: a társadalom tagjainak tudata konstituálja a társadalmi valóságot. Hogyan lehetünk képesek egy ilyen jelentős transzformáció során legalább hozzávetőlegesen megőrizni azt a tapasztalati magabiztosságot, melyet az eredeti, tiszta fenomenológia kínál? Hogyha a társadalmi viszonyokat a társadalmi viszonyokat konstituáló tudat alapján közelítjük meg – véli az osztrák gondolkodó. Schütz elmélete nem más, mint Weber megértő szociológiájának tudati szinten való megalapozása. Noha korai munkája tekinthető a későbbi életvilág-elemzések felé megtett első lépésnek is, látnunk kell, hogy a korai elmélet részben mást kínál, és önmagában is megálló egész. A korai Schütz öröksége: a kívülálló megfigyelő indokolatlan szempontjai helyett a társadalom tagjainak önálló értelemtulajdonításain nyugvó, bizonyos értelemben önreflexív szociológia modellje, és ennek mentén a szubjektum őt megillető rangjának biztosítása a szociológiai elméletben.

Parsons a vita idején még az első nagy mű által fémjelzett kezdeti, cselekvéseméleti fókuszú periódusában volt. A későbbi, a társadalom rendszerszintű integrációját vizsgáló elmélet előtti szakaszban minden hibájával együtt is egy rendkívül magas szinten megalapozott egyéni fókuszú, cselekvéseméleti megközelítést kínált, amely

⁶ Parsons 1949 [1937]; Schütz 1992 [1932]

addig jóformán ismeretlen igényességű elmélettechnikai megfontolásokból álló keretben igyekezett feltérképezni egy általános szociológiaelmélet lehetőségeit.

Parsons egy fejlődőképes társadalomelméleti modell felvázolásával, Schütz pedig e modellek érvényességi kritériumainak megállapításával járult hozzá a jövő teoretikusainak munkájához. Kettőjük elméleteinek összeegyeztethetősége ugyanakkor legalábbis kérdéses. Erre jelen dolgozat sem vállalkozik, de a vita anyagában szeretne rámutatni pár mindenkor kurrens, az általános elméletek működésével kapcsolatos tanulságra, és közben emléket állítani a szociológia elfeledett alakjának: az egyénnek.

II. Talcott Parsons és a *The Structure of Social Action*

Parsons először korai cselekvéseméleti munkájában óhajtott általános elméleti modellt felkínálni a szociológia számára.⁷ E könyvében Parsons a cselekvésemélet egy új, általa voluntaristának nevezett irányának kifejlődését igyekezett bemutatni, majd saját eredményeivel kívánta betetőzni azt. A voluntarista cselekvésemélet az uralkodó utilitarista cselekvéseméletek megdöntésére létrejött teoretikus irány, mely a pozitivista megközelítés legprogresszívebb képviselői által megtestesített tendenciáknak és a német idealista hagyománynak a találkozási pontjánál jön létre. A Parsons által beteljesíteni vágyott cselekvéseméleti modell Alfred Marshall, Vilfredo Pareto, Émile Durkheim és Max Weber munkásságának egyes konvergáló elemei alapján mutatta be a folyamatot, melyben a szociológiai tudomány haladása legyőzte az embert társadalmiatlanul leíró utilitarista cselekvéseméleti megközelítést.

Parsons felfedi a pozitivista-utilitarista elmélet belső logikai ellentmondásait, és rámutat a legfőbb problémára: a célok összefüggésének rendszere, vagyis a normativitás motívumának hiányára. Ezután a pozitívizmus végső soron determinista, vagy a társadalmiság megragadására a rend magyarázatának hiánya miatt képtelen megközelítésével szemben a cselekvés olyan általános elméleti sémáját kínálja fel, mely az egyéni aktorok cél-eszköz viszonyainak megőrzésével, de a normativitás szempontjának beemelésével lép túl az utilitarista felfogáson, és amelyben egymás mellett fér meg a szabad cselekvő és egy normák által integrált makroszintű társadalmi struktúra képe.

⁷ Parsons 1937

Parsons elképzeléseinek középpontjában az egységnyi cselekvés (*unit act*) koncepciója állt, melyben izolálta a cselekvés tovább nem bontható analitikus atomját, és annak elemeit.⁸ Ez az individualista és kollektivisták szempontokat, vagyis az utilitarista elmélet fontos elemeit és a normativitás közösségi viszonyainak megragadását egyesítő modell volt hivatott Parsons szerint a társadalomtudományok fogalmi keretét szolgálni.⁹

III. Alfred Schütz és a *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt*

A *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt*¹⁰, a kötet, melyből rekonstruálhatjuk Schütz álláspontját, voltaképpen egy Max Weber megértő szociológiájának biztosabb alapokra fektetésére tett kísérlet Husserl fenomenológiájának segítségével. Weber felismerte, hogy a társadalmi jelenségek a társadalom tagjai számára eredendő értelemmel rendelkeznek, és hogy a társadalomtudomány akkor jár el helyesen, ha a társadalmi jelenségeket speciális, módszeres, de a hétköznapi értelemtulajdonításoktól eltérő megközelítése helyett a mindennapi életben forgalomban lévő értelem felől közelíti meg. Egy adott társadalmi jelenség értelme az az értelem, amivel a társadalom tagjai felruházzák. Weber az értelemtulajdonítások forrását az egyéni cselekvőben fedezi fel, aki cselekvései során hozza létre és nyilvánítja ki a jelenségek értelmét. Az értelem feltárása eszerint az egyes cselekvő által szándékolt szubjektív értelem megértése révén kell hogy végbemenjen. A megértő szociológia tudományának feladata tehát nem az, hogy „felülről” kialakított elméletekkel írja le elemzése tárgyát, hanem hogy az egyes cselekvő szubjektív szempontjainak vizsgálatából induljon ki elemzéseiben.

Schütz felismeri Weber vállalkozásának horderejét, de észreveszi, hogy a cselekvő szubjektív szemszögének adekvát elméleti megközelítését Weber önmagában nem biztosítja, mivel nem képes az egyéni *tudatosság* szempontjából kiindulni. A tudatnak eredendően a belső időfolyamhoz kötött működése ismeretében szerzőnk a weberi elmélet tisztázásának kulcsát Bergsonnál keresi, de a francia filozófus eredményeivel összhangban álló, de sokkal szigorúbb elméleti építkezést lehetővé tévő husserli fenomenológiával való találkozás vezet oda, hogy Schütz kutatásait szisztematikus keretek közt folytatva radikalizálhatta a megértő szociológia programját.

⁸ Parsons 1949: 44

⁹ Alexander 1996

¹⁰ A mű bővebb ismertetését kínálom: [szerző] 2011

A cselekvő belső nézőpontját immáron nagy konceptuális pontossággal megragadni képes osztrák társadalomtudós sorra fedi fel Weber alapvetésének hiányosságait, és a fogalomról fogalomra haladó tisztázás során a nagy példakép programjának szilárdabb megalapozását véli elvégezni. Husserl remek tanítványa pontosan tudta, hogy a tudat kérdése egyben a különböző perspektívák kérdése, és így mindig csak a cselekvő saját szubjektív szemszögéből kivetülő pillantás felel meg a tényleges értelemtulajdonítások forrásának.

Schütz az ismeretek szubjektív szemszögű vonatkozásait felkutatva végül kilép a monadikus megközelítésből, és a társadalmi világ eredendően interszubjektív viszonyainak megfelelő „világi” fenomenológiai elemzésre vált, hogy feltérképezhesse a szubjektív és objektív értelem összefüggéseit, és a fenomenológia örökségét, a folyamatos ismeretkritikai kételkedést a hétköznapi ember tapasztalati világának területén alkalmazva térképezze fel a társadalmi értelem konstitúcióját. Így lehetővé válik számára, hogy a társadalmi világot¹¹ az egyedül jogos talajról, a hétköznapi értelemtulajdonítások alapjáról vonja vizsgálódása körébe, úgy, hogy módszere eközben megőrzi a tudományos érvényű tudás pontosságát.

Schütz aprólékos fejtegetéseiben bebizonyítja, hogy a cselekvést jellemző értelem valójában nem más, mint az arra utólagosan vetülő reflexív figyelem egy módja, mely valójában csak a cselekvő saját szemszögéből mutat hű képet, a megfigyelő szempontjából azonban ennek az eredeti értelemnek az interpretációja mindenkor csak hozzátétőleges lehet. Ekkor azonban adott a kérdés: lehetséges-e egyáltalán mindezek ismeretében valóban érvényes társadalomtudomány? Schütz különös megoldást kínál. Husserl nyomán felismerve a tudat típusos sémák szerinti működését rájön, hogy az egyéntől minél távolabb eső, minél kevésbé ismerős személy anonim képzele pontosan megfelel egy olyan ideáltipikus cselekvőének, aki egyéni jegyeitől megfosztva az általánosság teljes fokára lép. Schütz így a hétköznapi gondolkodás típusos jegyei és a weberi ideáltípus közti konvergenciát kijátszva létrehozza a cselekvő végletekig lecsupaszított, minden szubjektív elemtől megfosztott, általános példáját, mely a tudomány kezében olyan cselekvő-modellé, olyan „bábuvá” válik, akit a weberi ideáltípus alkotásának elveit követve mindenkor a tudományos problémánk szempontjából indokolt célokkal, indítékokkal, személyiségjegyekkel ruházhatunk fel, immáron a tudományos kutatás rigorózus figyelme mellett. Schütz úgy tetőzi be Weber programját, hogy az egyéni cselekvőt, akinek

¹¹ Schütz csak a későbbiekben vett át Husserl - ekkor egyébként már általa is ismert - életvilág fogalmát.

szándékai és értelemtulajdonításai iránt a megértő szociológia elköteleződött, kiemeli a valódi élet teréből, és a tiszta tudományosság ideális világába helyezi át. A valós élet tapasztalataiból merített ismeretek végsőkéig való általánosításával így Schütz megteremtette az átjárást a mindennapi, empirikus valóság esetlegessége és a tudományos tudás által megkövetelt objektív ismereteinek köre közt. A szubjektív értelemre építő objektív tudomány lehetőségességének rejtélye ezzel megoldódott, és a felvázolt tudomány előtt megnyíltak az életvilág kimeríthetetlenül bő lefelői.

IV. A vita kezdetét veszi

A kézirat, melyet Schütz Parsonsnak küldött, valójában több, és egyben más volt, mint recenzió. Szerzőjének célja az volt vele, hogy saját gondolatainak ismertetése után termékeny szakmai párbeszédet kezdjen kollégájával – sajnos azonban ez a cél nem derült ki világosan, ugyanis a recenziónak beharangozott írás látszólag Schütz saját gondolatairól szólt, és nem Parsons voltaképpen kritikáját nyújtotta. A vita egészét meghatározó szerencsétlen felütés Schütz számlájára írható, ám Parsons reakciója, melyben személye elleni támadásként értékeli Schütz észrevételeit, eltúlzott. Tovább rontott a helyzeten, hogy Schütz saját munkájának Parsons általi alapos ismeretere épített – tévesen.¹² Noha kritikájába beleszótt egy-egy rövid magyarázatot, ezek inkább csak könyvére tett utalásnak tekinthetők, és nem volt elvárható, hogy a rendkívül fáradságos úton előálló eredményeket bárki is megérthesse ezekből. Nem meglepő, hogy ilyen szerencsétlen háttérrel a vita zátonyra futott. Schütz felől mind a szándékot, mind a szakmai tartalmakat illetően homályos információ áramlott Parsons felé, melyet tovább súlyosbított, hogy az osztrák kutató szándékai hasonlóságát feltételezve egészen a vita végéig magától értetődőnek vette, hogy kollégája érti szempontjait. Sajnos mindkét elemet illetően tévedett. Parsons pedig, bár felismerte álláspontjaik különbségét, a schützi kiindulópontok ismeretének hiányában, de a fenomenológiai módszer teljes félreértésével felvértézve csak folyamatos védekezést volt képes felmutatni reakcióként.

*

¹² Parsons könyvében nem csak hogy Schütz munkájára, de egyenesen Husserlre is hivatkozott, ezért hihette az osztrák kutató, hogy kollégája behatóan ismeri megfontolásainak alapjait.

Schütz cikke a legmélyebb elismerés hangján szól Parsons klasszikusokra vonatkozó elemzéséről, és üdvözlí Parsons szintézisét, melyben a négy nagy előd munkásságának alapelveit összegezve készíti elő a társadalomtudományok, és legfőképpen a szociológia ismeretelméleti és módszertani alapjait. A nagyrabecsülés hangján szóló rövid ismertetés után azonban rendkívül aprólékos kritikai elemzésbe kezd.

Schütz méltatja Parsons általános elméletekre vonatkozó belátásait, ám meglepődésének ad hangot: ha ilyen alapos elmélettechnikai körültekintéssel kezd neki a társadalomtudományok ismeretelméleti megalapozásához, miért utasítja el az elméleti vonatkoztatási keretek filozófiai implikációival való foglalkozást? A mű első fejezeteinek rendkívül mély tudományelméleti-ismeretelméleti fejtegetéseit Schütz meglepődéssel olvasta, de végül kénytelen volt feltenni a kérdést: miért csap át egy idő után a gondos elemzés a filozófiaiak nevezett kérdések előli menekülésbe? Hát nem a legvégsőbb alapok feltárása volna a cél? Parsons számára nem ez a cél, de ezt Schütz nem vette észre.

Schütz legfőbb tartalmi ellenvetése, hogy Parsons félreérti a mindennapi élet logikáját, mikor azt gyakorlatilag azonosítja a tudományos tudás bizonyosságot kereső elvével. Schütz utal rá, hogy a mindennapi beállítódás emberének gondolkodása valójában pragmatikusan determinált jellegű, nem a valóság felfedésére irányul, mint a tudomány esetén, hanem csupán saját sikeressége érdekében mérlegel, az „alkalmi ítéletek logikája” (Husserl) vezeti. A két gondolkodási módot azonosítva Schütz szerint Parsons naivan, kritikailag reflektálatlanul jár el, és mindennek eredményeként meggyőződésével ellentétben elvétí a cselekvő szubjektív nézőpontjából kiinduló elemzés lehetőségét. Parsons kimondja: a cselekvések tudománya megköveteli a szubjektív nézőpont fenntartását, azaz azt, hogy az elemzés a cselekvő saját szemszögéből vizsgálja a cselekvést. Ha a cselekvő és a tudományos kutató gondolkodási logikájának azonosságát feltételezzük, akkor csak egy lépésre állunk attól, hogy az utóbbi szakszerűbbnek tűnő álláspontját győztesként elfogadva elveszük a cselekvő nézőpontját. Ha a hétköznapi ember és a tudomány bizonyosságigényét tévesen azonosítva a cselekvő döntéseit a tudományos verifikáció fényében vizsgáljuk, akkor a szubjektív, belső nézőpont helyett végső soron már a tudományos megfigyelő külső nézőpontját érvényesítjük, és így óvatlanul elvétjük a szubjektív szempont fenntartására irányuló eredeti szándékunk beváltását. Schütz felismerte, hogy Parsons a tudományos és a hétköznapi gondolati beállítódás egymás mellé helyezésével éppen az általa meggyőzően bírált pozitívista cselekvésemélet álláspontja felé tendál, mivel az objektív tudományosságot győzedelmeskedni engedí a szubjektív nézőpont felett.

Schütz újabb indokolatlan objektív elemre bukkan: a Parsons által az utilitarista állásponttal szemben elővezetett normativitás fogalma valójában a külső szempontok további beszűremkedését vonja magával. Parsons azt állítja: a normák kizárólag a szubjektum elképzeléseiben vannak jelen, és a szubjektív, egyéni cselekvések által valósulnak meg.¹³ Ez eddig Schütz szerint rendben is volna, de akkor miért kelti Parsons azt a benyomást, hogy a normativitás mégis valami külső megfigyelő által a cselekvésre ruházott jegy? Miért kényszerül Parsons arra, hogy a cselekvés „normatív értékéről” írjon, és miért nem elég pusztán az indítékok szubjektív kategóriája? A normatív érték fogalma nem magyarázza, hanem inkább elfedi a valódi szubjektív nézőpontot. Ha a normák hatnak a cselekvő tevékenységére, akkor miért nem tudja Parsons a normativitás cselekvésre való befolyását valóban szubjektív nézőpontból magyarázni? Egyszerűbben: Parsons nem tudja „bevinni” a normákat a cselekvő szubjektív szándékai és elképzelései közé. Ahhoz, hogy valóban magyarázni tudja a normák cselekvést befolyásoló hatását, tűnjön ez bármennyire is „pszichológiai” problémának, a cselekvők indítékait kellene vizsgálnia, ugyanis csak a legbelsőbb egyéni indítékokon keresztül magyarázva őrizhetjük meg a szubjektív nézőpontot.

Schütz Parsons legbecsesebb eredményét, az egységnyi cselekvés koncepcióját is kikezdi, mikor azt állítja, hogy a cselekvés analitikus elemei máshogyan jelennek meg a megfigyelő és a cselekvő számára. Kérdés: egyáltalán miért kéne analitikus elemekre bontani egy cselekvést, mely teljes gazdagságában tárul fel a cselekvő előtt? Kétségtelen, hogy a cselekvések szubjektív nézőpontú elemzéséhez indíték-alapú megközelítésében Schütz jobb fogalmi kereteket kínál, ám tévesen azonosítva szándékaikat, hibásan várja el Parsonstól az egységnyi cselekvés és a normativitás koncepcióiról való lemondást az indítékok javára. Schütz újra és újra oda lyukad ki, hogy a cselekvésnek a valóban szubjektív, azaz a cselekvő szemszögéből látott képe a tudományos megfigyelő számára mindig rejtve marad, így Parsons számára is. Sajnos azonban ez Schütz korai főművének ismerete nélkül egyáltalán nem belátható, nem is szólva arról, hogy egy ilyen eredménnyel Parsons egyébként sem tudott volna mit kezdeni. Még amennyiben egyet is értett volna Schütz eredményével – melyet egyébként nem tett – akkor is teljesen jogosan utasíthatta volna vissza saját szempontjából ezt a belátást mint munkájával kapcsolatos kritikai észrevételt. Ha a cselekvéstudomány célja a cselekvés tudományos vizsgálata, akkor ennek az elméletnek olyan kategóriákkal kell dolgoznia, melyekkel a kutató rendelkezhet. És amíg

¹³ Parsons 1949: 733

nem ismeri Schütz szellemes megoldását a kérdésre, hogy a weberi ideáltípus kreatív átalakításával hogyan lehet a tudomány számára *mégis* megközelíthetővé tenni a legbelsőbb szubjektív nézőpontot, addig Parsons teljes joggal válaszol így.

Schütz munkásságában sokszor jellemzi úgy a társadalomtudományok feladatát, hogy szubjektív értelemtartalmakból kell objektív tudományos magyarázatot felépítenie. Parsons pontosan ezt teszi: objektív kategóriákkal írja le az egyéni cselekvések mögött meghúzódó szubjektív nézeteket - de túl korán hagyja el a cselekvő szubjektív, egyéni szintjét, és túl hamar vált át az objektív, tudományos magyarázat szintjére. Schütz azt hiszi, hogy ez hibás elmélettechnikai döntések következménye, és nem veszi észre: Parsons célja az, hogy csupán *elhelyezze* a szubjektumot egy objektív fókuszú, szélsőségesen analitikus beállítottságú általános szociológiai elméletben. A szubjektív nézőpont nem cél, csupán eszköz.¹⁴

Schütz ezzel ellentétes igényt jelent be cikkében: be szeretné mutatni, hogy a szubjektív nézőpont felhasználása nem pusztán lehetőség, hanem az egyetlen helyes eljárás, ha a társadalmiságot az egyes egyén döntéseit figyelembe véve szeretnénk magyarázni. Természetesen lehetséges, sőt kívánatos az olyan társadalomtudományos vizsgálódás, mely a szubjektív szint figyelembe vétele nélkül jár el, de egy *megalapozó* szándékú társadalomtudománynak az egyéni cselekvő szintjéről kell felépítenie megközelítését.

Ha az empirikus kutatás területére lépünk, akkor is megkerülhetetlen egy szubjektív nézőpontú szociológiai elmélet kidolgozása. Schütz Florian Znaniecki Parsons által is említett megkülönböztetésére hivatkozik, mely szerint a társadalmi jelenségek négy kategória mentén értelmezhetők: társadalmi viszonyokként, társadalmi csoportokként, társadalmi személyekként, és társadalmi cselekvéseként.¹⁵ Ez utóbbi két típusra hivatkozva állítja Schütz, hogy egyes empirikus elemzések az általános teoretikus igényektől eltekintve is megkövetelik egy részletesen kidolgozott szubjektív nézőpontú szociológiai vizsgálati módszer létét. Az érvényes elemzések további kritériuma, hogy amennyiben a kutató kiválasztotta elemzése sémáját, akkor ragaszkodjon hozzá, a különféle elemzési sémák közti óvatlan átjárás ugyanis észrevétlenül rombolja le a kutatás hitelességét. Ha tehát szubjektív fókuszú elemzési módot választottunk, nem folytathatunk objektív kategóriákhoz segítségül, hanem csak egy alaposan kidolgozott

¹⁴ Ez a belátás igazság szerint még Parsons részéről is évekig váratott magára. A végsőkéig kitartott, hogy későbbi rendszerelméletét, mely mintegy legyűrte a cselekvők szintjén vizsgálódó korai megközelítését, összekapcsolja a *Structure of Social Action* cselekvéseméletével. E hősiessé szélmalomharcról tudósít tanulmánya: Parsons 1985

¹⁵ Schütz 1978: 49

szubjektív elemzési keretre támaszkodhatunk. Sajnos a tudományos bizonyosság és a normativitás szempontjait az elemzésbe emelve Parsons maga is kilép elemzési keretéből.

*

Schütz meglátásai önmagukban helyesek, ám ez nem változtat azon, hogy megfigyeléseit egy félreértett Parsonsszal szemben fogalmazza meg. Az osztrák kutató tévesen azonosítja kollégája kutatási célját sajátjával, és nem ismeri fel, hogy fajsúlyos kritikai észrevételei a parsonsi elmélet szempontjából teljességgel irrelevánsak. Parsons válaszlevelében nem késlekedik e véleménye ismertetésében.

Az amerikai kutató nagy meglepetéssel, és némi sértettséggel olvashatta a „recenziót”, melyben Schütz – kétség kívül jól leplezett – szándéka ellenére nyílt támadást látott. Válaszlevelében a rövid vita során ritkának mondható éleslátással foglalja össze azokat a Schütz írásával szembeni meglátásait, melyeket figyelembe véve továbbra is látszólag magabiztosan tarthatja fenn álláspontját.¹⁶

Parsons pontosan látja a legfőbb problémát: elbeszélnek egymás mellett. Schütz úgy véli, hogy könyvében módszertani-ismeretelméleti szintézist hajt végre, de Parsons ezt visszautasítja: ő „tudományos elméletet” (*scientific theory*) vázolt fel. Parsons vádja szerint Schütz képtelen fejtegetését tudományos elméletként szemlélni, számára csak a módszertani-ismeretelméleti megközelítés fontos. Parsons úgy véli, hogy a szükséges „módszertani” fejtegetésekkel nem maradt adós, azonban a további „filozófiai” elemzésekről készakarva mondott le – nem úgy, mint Schütz, akit öncélú spekulációval vádol. Az osztrák társadalomtudós ragaszkodása a szigorú értelemben vett szubjektumhoz nem hogy nem segíti az elméletet, hanem éppen hátráltatja. A szubjektumra Parsonsnál addig van szükség, amíg azt az elméleti építkezés megköveteli. Schütz ezzel szemben ragaszkodik ahhoz, hogy a tudomány felfejtse, mit is gondol az egyes egyén *igazából*.

Az ismeretelmélettel és módszertannal szembeállított „tudományos elmélet” Parsons számára olyan elméletet jelent, melynek célja az, hogy megfelelő interpretációs keretet biztosítson az empirikus kutatás számára. Ez éles ellentétben áll Schütz elmélet-felfogásával, mely minden áron a felszín alatt rejtőzködő ontológiai értelemben vett valóság felfedését célozza. Schütz elmélete ismeretkritikai jellegű tiszta elmélet, melynek

¹⁶ Ez a magabiztosság nem csak látszólagos. Parsons további munkásságában sokat változtatott korai nagy monográfiájának álláspontján, de ezek a változások csaknem mind egyenesen a schützi megfontolásokkal ellentétes irányban mentek végbe.

egyetlen mércéje a tiszta belátás, Parsonsé ezzel szemben a kutatási gyakorlat követelményeinek kíván eleget tenni.

Parsons úgy véli, Schütz önmagában méltányolható megfontolásokat terjeszt elő, de mindezek semmiképpen sem tekinthetők egy saját elméletét kikezdő kritikának – hiszen Schütz még csak azt sem mondja meg, hol kéne változtatnia rendszerében. Parsons jól látta, hogy a kritika hangolása nem éppen szokványos, de nem vette észre, hogy Schütz valójában nem megdönteni szeretné eredményeit, hanem közös utat, gyümölcsöző diskurzust keres. A szándék szerencsétlen tálalása Schütz számlájára írható, de a kritika értetlen parsonsi fogadtatása nem az ő hibája. Saját bevallása szerint Parsons röviddel megjelenése után olvasta kollégája könyvét, ám mivel azt nem tartotta saját munkája szempontjából hasznos adaléknak, nem foglalkozott vele komolyabban.¹⁷ Schütz eleinte nem ismerte fel, hogy mivel Parsons munkája ismeretének hiányában nem érti, mit ír, ennek következtében meg sem próbálta rávenni műve tanulmányozására. Csak a levélváltás végére világosodott meg előtte a hiányosság – nem sokkal azelőtt, hogy Parsons elhalasztotta a további vitát azokra az időkre, mikor ideje lesz foglalkozni a Schütz-könyvvvel.

*

Sajnos a további levelezés is elméleti nézeteltérések nem mindig felismert buktatóin való botladozásról tanúskodik a tényleges tárgyi kérdésekben folytatott termékeny diskurzus helyett. A látszólag meddő vita tanulmányozásában nem az a cél, hogy igazságot tegyünk, hanem az, hogy éljünk azzal a csak az utókor számára adott lehetőséggel, hogy a két jeles társadalomtudós álláspontjainak teljesebb ismeretében fényt deríthetünk a félreértések forrásaira. A vita tárgyi tartalma mindenképpen megéri a fáradságot, ugyanis két mindenkor releváns, ám időnként – így napjainkban is – a szakmai érdeklődés által elhanyagolt tárgysterület problémáiról szólnak a levelek: az általános szociológiai elméletek céljairól és ismeretelméleti megalapozásáról, valamint az egyes egyén, a szubjektum kérdéséről. A levelezésben foglalt félreértések háttérének feltérképezéséhez, és a benne rejtőzködő tanulságok levonásához szükség lesz arra, hogy kibogozzuk a szálakat, amelyek a háttérből mozgatják Parsons és Schütz gondolkodását.

¹⁷ Parsons levele Schützhöz (1941. március 29.) (Grathoff 1978: 108) Parsons vélhetőleg Weber-értelmezésként olvasta Schütz könyvét, ám mivel az ott olvasottak nem voltak összhangban saját Weberről alkotott képével, és nem tűntek formálódó elmélete szempontjából relevánsnak, így az osztrák társadalomtudós fejtegetéseit nem tüntette ki a kellő figyelemmel.

V. Parsons és az erős elmélet iránti igény

Parsons célja egy olyan elmélet kialakítása volt, mely úgy felel meg egy általános szociológiaelmélettel szemben támasztott követelményeknek, hogy közben a kutatások fogalmi keretét megteremtve érvényes kiindulópontot kínál az empirikus elemzéseknek. Az empirikus relevancia igénye indokolta, hogy az öncélúnak tűnő filozófiai alapozástól Parsons részben eltekintsen. Ez korántsem jelenti azt, hogy Parsons teóriája megalapozatlan volna. Pusztán annyiról van szó, hogy a fókusz az ismeretkritika helyett az elmélet gyakorlati teljesítőképességére esett. Parsons önmagát elsősorban Max Weber tanítványának tekintette. A nagy német szociológus volt az, aki az idealista tradíción való túllépéssel, az osztrák neoklasszikus gazdaságtan ideális-általános elméleti beállítottságát és a német historicista hagyomány konkrét-individuális elemzéseit összekapcsolva először kínált plauzibilis megoldást az empirikus valóság általános kategóriák által való, tudományos igényű megragadására. Parsons azonban nem elégedett meg az ideáltipikus módszerrel, és úgy látta: megérett az idő arra, hogy Weberen is túllépve létrehozza a társadalom empirikus valóságának végsőkéig általánosított elméletét, a voluntarista cselekvéseméletet.

Hogy megértsük, milyen szerepet szánt elméletének Parsons, először azt kell megvizsgálnunk, hogy miként gondolkodott elmélet és tudomány viszonyáról. Számára a tudományban az általános elméleti megfontolások olyan vázat biztosítanak, melyek felállítják a tudományág kereteit, kijelölik a tudomány által feltérképezhető ismeretek körét. Az elmélet olyan, mint egy fogalmakból szőtt háló, amelyet kivetünk a valóságra. Minden tudományosan érvényesnek tekinthető tudás valamiféle elméletet feltételez, legyen ez az elmélet nyíltan megfogalmazott, vagy csak a háttérben kimondatlanul meghúzódó elgondolások halmaza. Az empiricizmust ez utóbbi jellemzi: nem vet számot azzal, hogy a valóság megragadása csak bizonyos konceptuális keretek mentén mehet végbe, hanem a „puszta tényekre” hivatkozik. Az empiricizmus fogalmi hálóját maradványfogalmakból van szöve. Minden elméleti rendszer logikai zártságra törekszik. Az elmélet magját megfelelően feltérképezett logikai és fogalmi összefüggések képzik, az elmélet peremén pedig a Parsons által maradványfogalmaknak nevezett kategóriák foglalnak helyet. Ezek nem rendelkeznek komoly megalapozottsággal, céljuk csupán az, hogy biztosítsák az elmélet logikai zártságát. A feladat adott: a maradványfogalmak folyamatos feltérképezése és tisztázása útján a valóságot körbefonó fogalmi hálónkat kell egyre gazdagabbá tennünk.

Az integrálatlan tudásdarabokat a tudományos elméletnek be kell kebeleznie, hogy a hozzákapcsolható érvényes ismeretek felhasználásával beépítse az elmélet logikai hálózatába. Parsons számára a tény nem jelent mást, mint egy adott fogalmi keretben tett *kijelentést* a valóságról; nem az ontológiai érvényű realitás egy szelete, hanem egy állítás. A tudományos elmélet célja az, hogy a valóság megragadása számára egy kidolgozott fogalmi sémát, úgynevezett vonatkoztatási keretet kínáljon.¹⁸ Parsons könyvének célja: a társadalmi cselekvés tudománya, a szociológia számára kiindulópontot jelentő vonatkoztatási keret kidolgozása.

Az ambiciózus harvardi szociológus igyekezetét a nagy empirikus teljesítményű, ugyanakkor a teoretikusan mélyen megalapozott koncepciók rangjára igényt tartó elmélet megalkotása iránt az a vágy motiválta, hogy létrehozza a szociológia paradigmaticus elméletét, elhelyezze a szociológiát a társadalomtudományok rendszerében, és bebizonyítsa, hogy a szociológia egyenrangú félként kezelendő minden más társadalomtudomány számára. A közgazdászként induló Parsons számára különösen fontos volt, hogy a szociológiát a közgazdaságtantól elhatárolva vele egyenrangú félként tüntesse fel, mindezt úgy, hogy közben a cselekvések *általános*, a közgazdaságtan számára is mérvadó elmélete a szociológia területéről származzon.¹⁹

Parsons egyszerre határolódik el az utilitarista gazdaságfelfogástól és a pozitivista-determinista természetfelfogástól.²⁰ Az amerikai szerző igen pontosan igyekezett kijelölni a szociológia körén belül megalkotott, de annál tágabb érvényű „cselekvéstudományi” teóriájának helyét: könyve végén a cselekvéstudományt egyenesen a természet- és kultúrtudományok párja mellé sorolta.²¹ Parsons elméletében a diszciplináris lehatárolás szándéka mellett természetesen tetten érhető az uralkodó, minden szociológiai kutatást orientáló paradigmaticus elmélet pozíciójára benyújtott igény is – könyve végén a szerző mindkét szándékát beteljesítettnek vélte.

¹⁸ A Parsons által felvázolt program rendkívüli lehetőségeket, és rendkívüli veszélyeket rejt magában – legjobb példával erre saját későbbi elmélete szolgál. A társadalom rendszerszerű integrációját vizsgáló szélsőségesen analitikus szemléletű munkákban jól látható, hogy Parsons nem megszokott értelemben vett elméletet alkot, hanem fogalmak tömegeit hozza létre, és ezen fogalmak összekapcsolásából bontakozik ki az elméleti építmény. A modell rendkívüli teljesítőképessége oda vezetett, hogy a fogalmak felvétele és kibocsátása olyan szintre ért, amelyben az a bizonyos empirikus valóság már nem tudott vele lépést tartani. A túl nagy ütemű konceptuális terjeszkedés oda vezetett, hogy a valóságos viszonyokkal mintegy pótlólagosan kellett feltölteni az elméletet.

¹⁹ Míg példaképe, Max Weber a cselekvéseméletet éppen a szociológia és a közgazdaságtan összeegyeztetésére kívánta felhasználni, addig Parsons éppen ellenkezőleg, a határok kijelölésére használta fel azt. (Némedi 2009)

²⁰ Némedi 2005: 557

²¹ Parsons 1949: 762. Az eredetileg orvosnak készülő Parsons különös módon a biológiától is részletesen elhatárolta elméletét. Parsons és a biológia kapcsolatáról lásd Pál Eszter remek tanulmányát: Pál 2004

VI. Schütz elméleti öröksége: a tiszta tudomány eszméje

Schütz szellemi fejlődésének egész életművét meghatározó korai impulzusa az elméleti gazdaságtan osztrák iskolájához köthető.²² A Carl Menger által alapított iskola számára a felállítani vágyott általános elmélet nem egy olyan állításhalmaz, amelynek érvényességét az empirikus valósággal való összevetésben tudjuk megállapítani, hanem olyan általános érvényű, magasan formalizált elmélet, melynek érvényessége bizonyos eredendő, a priori összefüggések felismerésén alapul.

Az osztrák neoklasszikus elméletet azóta jellemzi az egyes cselekvők preferenciáit illető érdeklődés, hogy a partikuláris gazdasági aktor szemszögéből megadható *szubjektív* értéktulajdonítás uralkodó voltát felismerve túllépet az objektív hasznosságon alapuló értékfogalmon, és a gazdaság személytelen mechanizmusának képe felől az egyes cselekvő *választása* felé fordult. A haszonmaximalizáló egyén régi, naiv képét a döntéseiket szubjektív indítékok alapján meghozó egyéni cselekvők elképzelése váltotta fel.

Ez a Carl Menger által végrehajtott szubjektív fordulat volt olyan mértékű, hogy az osztrák közgazdászok módszertani elveket illetőleg felettébb tudatossá váljanak. Menger módszertani individualizmusát, melyet a gazdasági cselekvés legkisebb, még kielégítően analizálható elemének kutatása motivált, magukénak vallották a következő generáció képviselői is, így Friedrich August von Hayek és Ludwig von Mises is. Nyilvánvaló volt, hogy az osztrák humán tudományosság másik nagy iskolája, a Bécsi Kör által propagált pozitivista feltevések nem tarthatók egy szubjektív egyének egyedi indítékaival operáló elméletben, és bár látható volt a társadalomtudományok módszertani megalapozottságban való hátránya a természettudományos hagyománnyal szemben, le kellett mondani arról az illúzióról, hogy a társadalomtudományok a természettudományok módszereit hasznosítsák. Mind az osztrák gazdaságtan, mind az ellentétes gondolkodásmódú historicista irányzatok eredményei egyértelműen jelezték: a pozitivizmushoz nincs visszaút - a társadalomtudomány és a természettudomány szigorú elválasztásra ítéltetett.

Ebben az új módszertani alapok kidolgozását sürgetővé tevő légkörben eszmélt rá feladatára Schütz: úgy kell hozzájárulnia az egyéni cselekvő viszonyainak tisztázásához, hogy közben sem az értékelvű választásokat is gazdasági szempontok alá rendelő Mises, sem a bécsi pozitivizmus hamis nézeteit nem fogadhatja el kiindulópontként. Schütznek el

²² Schütz elméletének gazdaságtani gyökereiről való tájékozódásomban forrásomul szolgált: Barber 2004, Wilson 2005

kellett vetnie az automatikus-mechanikus cselekvő elképzelésének irányába ható pozitivista megközelítést, mellyel a Bécsi Kör szolgálhatott, ugyanakkor a filozófiai iskola felől jövő elméleti kihívások voltak olyan jelentősek, hogy nem lehetett pusztán elkerüléssel megoldani a problémát.²³ A fiatal Schütz előtt állt a feladat, hogy mesterei, mindenekelőtt Mises és Kelsen előtt tisztelve egy egyetemesen érvényes elméleti keretben megoldja a gazdasági csere kérdését: hogyan tud az egyik gazdasági aktor birtokába jutni annak a másik indítékaira és szándékaira vonatkozó tudásnak, ami lehetővé teszi a stabil gazdasági cserét? Vagy általánosabban, most már minden társadalomtudomány területére vonatkozólag feltéve a kérdést: hogyan tudja az egyik cselekvő megelőlegezni a másik cselekvő cselekvését?²⁴

A probléma kulcsát Max Webernél vélte felfedezni. Lenyűgözte Weber alapvetésének módszeressége, azonban az osztrák társadalomtudós észrevette: Weber mégoly igényes munkájában is sok tisztázatlanság, kétértelműség bújkik meg. A német társadalomtudós alapvetésének célja valójában az volt, hogy háttérrel kínáljon konkrét, történelmileg valóban létező társadalmi jelenségekre vonatkozó *saját* kutatásaihoz. Schütz felismerte: ahhoz, hogy sajátjává tett, osztrák hagyományú teljesen általános elméletté emelje – az általa erre maradéktalanul alkalmasnak tekintett – megértő társadalomtudományi módszert, még Weberénél is szigorúbb elemzésre van szükség. A szubjektív fókuszú osztrák gazdaságtan tanítványa számára remek kiindulópontot jelentett Weber ugyancsak az egyes cselekvők szintjén operáló elmélete, ám éppen a cselekvő oldalán érzett benne hiányosságokat. Schütz látta, hogy Weber elméletében elhanyagolt a cselekvő *tudatának* kérdése. A tudat problémájának akkoriban megszokott neokantiánus megoldásai helyett azonban Bergson filozófiájában kereste a weberi elmélet tisztázásának kulcsát. Ezek az évek kétségkívül sok haszonnal jártak Schütz fejlődése szempontjából, de a Husserl időtanulmányaival való megismerkedés hozta meg a tényleges áttörést. Schütz magáévá tette a fenomenológia módszerét, amely a bergsoni mélységű tudat-tanulmányozás mellett a historizmus (és Bergson) által propagált intuitív módszereket az osztrák elvárásoknak megfelelő, következetes szigorral váltotta fel, és melynek radikálisan szubjektivistá módszere remek összhangban állt mind az osztrák elmélettel, mind Weber monadikus cselekvéselméletével. Husserl alapos tanulmányozása után megírta korai

²³ Schütz korai főművének címe nyílt utalás a Bécsi Kör prominens képviselője, Rudolf Carnap munkájának címére. Carnap könyvének címe: *Der logische Aufbau der Welt*. Schütz Carnappal szemben fogalmazza meg saját művének címét: *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt*. Lásd Némedi 2005: 344

²⁴ Wilson 2005: 27

főművét, melyben a megértő társadalomtudományi módszert fenomenológiai alapokra fektette.

Husserl fenomenológiája²⁵ olyan filozófiai módszer, mely a tiszta tudatosság alapvető evidenciájából kiindulva, folyamatos ismeretkritikai felülvizsgálat mellett, a közvetett ismeretek folyamatos kizárásával a közvetlen tapasztalásban a feltároló valóságot a megkérdőjelezhetetlen evidenciák birodalmaként veszi birtokba. Husserl módszerét nem egyszer új karteizianizmusnak nevezi, Descartes híres filozófiai vállalkozására utalva, melyben saját személyének abszolút bizonyosságából indulva építi újra ismeretei immáron tudományos érvényességű körét a megkérdőjelezhető, pontatlan és zavaros tudásának régi helyén. Husserl azonban meghaladni véli Descartes-ot, és a kizárólag evidens, megkérdőjelezhetetlen ismeretekre igényt tartó módszert az ismeretkritika addig ismeretlen mértékű radikális érvényesítésével feltárja az abszolút ismeret bő vizű, tiszta forrását. Husserl a gondolkodást tiszta, személytelen tudatosságra csupaszító módszere, a transzcendentális redukció minden olyan ismeretet kizár, melyben nem lehetünk bizonyosak, és csak az abszolút bizonyossággal adódó ismeretek először rendkívül szűk körét ismeri el érvényesnek, hogy az elemzési szigor folyamatos fenntartása mellett azokból tovább haladva bővítse tovább tudása körét. Husserl az ismeret tárgyában a tudatosság által konstituált tárgyiságot fedezi fel, és így a tudat rejtett működéseit feltárva minden lehetséges ismeret ősforrását fedezi fel.

Husserl szándéka szerint a fenomenológiai redukció gyakorlatát elsajátítva, a tárgyakat mindenkor tudaton átszűrt tudattárgyakként megközelítve a tudományok bármely ága számára lehetségessé válik a végsőkéig érvényes tudás megszerzése. Schütz egyenesen a társadalmi élet eredendően közösségi értelmi rendszerét vezette keresztül Husserl szűrőjén – tette ezt olyan nagy sikerrel, hogy a világhírű filozófus egyenesen munkája folytatóját látta az akkor harmincas évei elején járó, civilben jogtanácsosként működő bécsi fiatalemberben.²⁶

Schütz Husserl időtanulmányaival²⁷ való megismerkedése idején fokozatosan rádöbbsent: a megértő szociológia hiányzó láncszemét a német gondolkodó elemzései kínálják. Schütz felismerte, hogy a cselekvéseket speciális husserli időtárgyakként kezelve feltárol a cselekvő legtisztábban belső, szubjektív nézőpontja. Schütz megértette, hogy az intencionalitás husserli fogalma a kulcs a cselekvések szubjektív nézőpontból való

²⁵ Magyar nyelven lásd mindenekelőtt Husserl 2000, 1972

²⁶ Schütz és Husserl kapcsolatáról lásd: Schütz 1984

²⁷ A magyar kiadás: Husserl 2002

megragadásához, és munkához látott, hogy a *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt* lapjain a transzcendentális ego mintájára megalkossa a társadalomtudományok számára az általános cselekvő ideális modelljét.

Schütz Husserl segítségével rájött, hogy Weber ideáltípusának megfelelőjét a hétköznapi emberek óráról órára, percről percre használja. A társadalmi ember tudata mindenkor az anonimitás és ismerősség foka szerint rétegzett típusokkal telített, és felismerte, hogy az általános, mindennapi életben honos emberi típus anonimitásának fokát a maximumig növelve eljut a cselekvő olyan általános modelljéhez, mely már tudományos érvényű eszközként is megállja a helyét, hiszen olyannyira tiszta, mint a Husserl által megkövetelt ismeret, és olyannyira általános, mint ahogy azt bécsi mesterei elvárták.

VII. A félreértések párbeszéde

A Parsons és Schütz közt feszülő elméleti ellentétek gyökere a tényekkel mint olyanokkal kapcsolatos eltérő nézőpontoknál keresendő. Míg a husserli fenomenológia, mely Schütz elméleti háttérét képezi, az ontológiai érvényű valóság feltárását kísérelte meg a fenomenológiai *epoché* módszertanát követve, és rendíthetetlenül hitt abban, hogy a transzcendentális redukció talajáról tiszta közvetlenségben adott számunkra a szigorú értelemben vett valóság, addig Parsons számára a valóság megragadása semmiképpen sem volt elképzelhető „tények” közvetlen megragadása által. A tény mindenkor csak egy – pillanatnyi igények által kiválasztott - elméleti keret közbeiktatásával végrehajtott szelekció a valóság halmazából. Schütz és a fenomenológia számára a tény tapasztalataink által közvetlenül eléink táruló valóság, mely a helyesen végzett redukció kiindulópontjáról az abszolút bizonyosság jegyével nyilvánítja ki magát. Schütz, felismerte, hogy a fenomenológiai, a tudományos és a hétköznapi gondolkodási típusok működését eltérő mozgatórugók biztosítják. Schütz a tudományos megközelítés mintapéldáját a bécsi gazdaságtan és az elméleti jogtudomány „tisza elméleteiben” fedezte fel, és e némileg leszűkítő álláspontról teljes joggal tehetette magáévá Husserl nézetét, mely szerint a fenomenológia, mint a tudományok tisztaságát garantáló általános elméleti beállítódás magában hordja minden tudomány megalapozását. Noha Schütz, aki mind Weber eredeti, mind saját, módosított ideáltípus-fogalmának tudományos alkalmazásánál elismerte a tudományos problémához igazodó, praktikus eljárást, koncepciójában mindvégig ragaszkodott a tiszta elmélet célkitűzéseire. Ez olyannyira egyértelmű volt számára, hogy

a praktikus elmélet igényével fellépő Parsons szándékait nem ismerte fel. Már korai könyvében is részletesen beszámolt arról, hogy a mindennapi élet pragmatikus beállítottságú gondolati módja élesen eltér a tudomány pontosságra törekvő módjától. Parsons nem számolt ilyen eltéréssel. Schütz számára nem tűnt fel, hogy Parsons programja valójában nagyobb összhangban van az általa a mindennapi élet gyakorlati logikájaként leleplezett eredményorientált gondolkodási móddal, mint a tiszta tudományosság sajátos ideális elveivel.

1974-es visszaemlékezésében²⁸ Parsons a problémák forrását szintén a tényekkel kapcsolatos eltérő álláspontokban jelöli meg. Önmagát a neokantiánus ismeretelméleti felfogás követőjének vallva utasítja el, hogy lehetséges volna a valóság közvetlen megragadása kategóriák nélkül. Az amerikai kutató helyesen látja, hogy Schütz ismeretelméleti kiindulópontja éles ellentétben áll ezzel, ám ahelyett, hogy kibogozná a szálakat, arra hivatkozik, hogy Max Weber, akinek örökségéért a két elméletalkotó harcba szállt, maga is a neokantiánus álláspontot képviselte.

Parsons számára a társadalmi valóság, mint kulturális entitás, csak a megfelelő kulturálisan meghatározott kategóriák igénybevételével ragadható meg, a fenomenológus Schütz ezzel szemben szilárdan hitt abban, hogy ilyen fogalmi kategorizáció nélkül is megragadható, pusztán a közvetlen tapasztalat által. Mivel Parsons félreértette a fenomenológiai módszert, és azt valamiféle empirikus érvényű alternatív pszichológiai eljárásnak tekintette, ezért nem láthatta be, hogy a valóság fenomenológiai megragadása, mindenkor egy alacsonyabb valóság-szinten helyezkedik el, mint saját vizsgálódása. Nem értette meg, hogy a fenomenológiai megismerés azért formál igényt a közvetlen megragadásra, és azért tekint el a kulturális meghatározottságoktól, mert hatóköre éppen csak addig a pontig terjed, ahol e kulturálisan meghatározott elemek belépnek az elemzésbe. A schützi elmélet eredeti, „protoszociológiai” talapzata csupán olyan általános szinten kívánja kifejtetni tevékenységét, ahol a kulturális meghatározottság kontingens jegyei még nincsenek jelen. Parsons nem ismeri fel, hogy két különböző szinten fogalmazzák meg észrevételeiket. Míg saját építménye egyre magasabbra tör, addig Schütz elméletében egyre mélyebbre ás. Parsons a szociológiai vizsgálódás *kereteit*, Schütz pedig az *alapjait* kívánta lerakni. Parsons tevékenységét az motiválta, hogy afféle koordinátarendszert kínáljon fel a kutatásnak, melyben a legkülönbözőbb részeredmények is eredményesen szintetizálhatók. Schütz ezzel szemben arra törekedett, hogy lefedtesse

²⁸ Parsons 1978

azokat a megkérdőjelezhetetlen alapokat, melyekről a társadalomtudományos kutatás elindulhat. A különbséget a levélváltás vége felé közeledve maga Schütz fogalmazta meg a legpontosabban: Parsons kutatása ott kezdődik el, ahol az övé véget ér.²⁹ Anélkül, hogy a két szerző közt igazságot tennénk, elmondhatjuk: Schütz alapozó munkájában sokkal mélyebb szintekre tudott lehatolni, mint Parsons, akinek azonban eredményei összehasonlíthatatlanul nagyobb körre terjednek ki, mint osztrák kollégájáé. Parsons elmélete mentén, azt jobban vagy kevésbé jól figyelembe véve, empirikus és elméleti kutatások egész generációja jött létre, ezzel szemben a Schütz által felvázolt fenomenológiai protoszociológia csak jelentős módosításokkal volt alkalmazható a társadalmi élet legmélyebb alapjainak szintjét elhagyó vizsgálódásban.³⁰

Parsons és Schütz szeme előtt példaként egyaránt Weber munkássága lebegett. A historicista iskola úgy kívánta lefektetni a „szellemtudományok” alapjait, hogy elhatárolta őket a természettudományoktól. A különbség középpontjában az állt, hogy a természettudományokat általánosító elméletekként képzelték el, mely általános törvényeket kutat, a szellemtudományok ezzel szemben individuális, egyedi létezők mind pontosabb megragadását célozzák, és fókuszukban nem az általános, hanem az egyedi megkülönböztető jegyek állnak. Heinrich Rickert volt az, aki túljutott ezen a különbségtételen, és rámutatott: az általánosító módszer használata a szellemtudományok területén is haszonnal jár. Tanítványa, Weber még tovább ment: a szellemtudományok számára a vizsgálódás általánosító formája egyenesen kötelező, mivel csupán az általános jegyek felmutatásával éri el a kutatás a valódi tudományos ismeret rangját.³¹

Parsons és Schütz abban megegyezett, hogy mindketten túlléptek Weberen: a társadalomtudományos elmélet feladata az általánosítás, és nem más. Az egyedi jegyek megőrzésének igénye, melyet az ideáltípus fogalmi eszközét bevezető Weber még fenntartott, felolvad munkásságukban. Parsons teoretikus kiindulópontjában kitüntetett helyen szerepel egy mindig adott empirikus valóság feltételezése, és a vele való

²⁹ Schütz levele Parsonshoz (1941. március 17.) (Grathoff 1978: 97) Mindez azonban nem jelenti azt, hogy egy schützi alapokra helyezett parsonsi elmélet koherens egészet alkotna. A parsonsi kiindulópont ugyanis, mely szerint a tények már eleve fogalmi keretben előválogatottak, elutasítja az a priori valósághoz leföldelt „megalapozás” lehetőségét.

³⁰ Sajnos a szakirodalomban kevésbé dokumentált az a tény, hogy Schütz eredményei eredetileg csak igen szűk körű vizsgálódást tettek lehetővé, és az empirikus valósághoz közelebbi elemzés területére lépve a gyakorlati kutatás érdekében nem egyszer Schütz saját gondolatait kellett zárójelbe tenni, vagy elemzéseinek súlypontjait áthelyezni. A legjobb példa erre Peter Berger és Thomas Luckmann nagysikerű könyve, mely termékenyen építi tovább a nagy osztrák előd eredményeit – mindezt teszi úgy, hogy Schütz életművének nem egy kitüntetett jelentőségű pontja, így a cselekvéseméleti-szubjektív hangsúly, a markáns ismeretkritikai arcél vagy a kérlelhetetlen alaposságú filozófiai megalapozás iránti igény feledésbe merül. (Berger-Luckmann 1998; lásd még Havrancsik 2011)

³¹ Adriaansens 1980

(elméletileg biztosított/megkövetelt) kapcsolat szavatolja azt, hogy megmaradjon az összeköttetés a valóság sokszínűségével, de az elmélet súlypontja egyértelműen a tudományos igényű általánosítás irányába tolódik el. Schütznek az adott világ kontingens egyedi jegyeitől való elszakadása még hangsúlyosabb: még a szubjektív nézőpont eredendő egyediségét is az anonimizált ideáltípusokban oldja fel. Parsons azért támadta Weber, mert az individualista hagyomány letéteményeseként végsőkéig ragaszkodott ahhoz, hogy az ideáltípusos módszerrel megőrizze a lehetőséget az egyediségek megragadására, és így elvétette a magasabb absztrakciós szintű általános cselekvésemélet felvázolásának lehetőségét. Schütz pedig könyvében Weber megértő szociológiáját tisztázva éppen azt a különös fordulatot vitte végbe, hogy Weber ideáltípusát az egyedi individuumtól végleg elszakította, és áthelyezte a tiszta általánosítás fogalmi eszköztárába. Tény, hogy Weber munkásságában jelen volt az általánosság és az egyediség kettőssége – ennek köszönhetjük zseniális elemzéseit. Az ideáltípus weberi fogalma jól közvetített az egyedi történelmi individuumok és az általános elemek közt. Parsons és Schütz azonban egyaránt úgy haladja meg Weber, hogy elszakítja ezt a szálát. Noha Parsons elmélete életművének egyes szakaszaiban valóban lehetőséget kínált valós, történelmi egyediségek vizsgálatára,³² elmélete igazi értéke konceptuális logikájában rejlik. Schütz érdeklődése nem terjedt ki empirikus kérdésekre, így mindig csupán általános-elméleti érvényre igényt formáló eredményei sem kínálnak kiindulópontot konkrét elemzéseknek. A szubjektív nézőpontot korai könyvében Schütz maradéktalanul érvényesíti, és ezzel látszólag Webernél is jobban megfelel a megértő szociológia programjának – cserében viszont éppen az egyedi létezők megragadása válik számára lehetetlenné, mikor a tudományos kutatás által megérthető szubjektív szempontokat az anonim típusok ideális terében lokalizálja. Parsons és Schütz egyaránt Weberből merítettek, de a német társadalomtudós több célt szintetizáló megfontolásainak más-más oldalát tették magukévá - így történhetett, hogy Weber két remek tanítványa félreértette egymást az általános szociológiaelmélet vonatkozásait illetően.

*

Az ismeretelméleti kérdésekkel kapcsolatban tanúsított eltérő álláspontok mellett a vita másik fókuszpontja a szubjektív nézőpontnak az általános szociológiai elméletekben

³² Lásd ezzel kapcsolatban: Robertson-Turner 1991a

való elhelyezésének módja. Korai elméleteikben szerzőink megfelelő kidolgozottság mellett kísérelték meg érvényesíteni a szubjektív nézőpont követelményét. Ez a követelmény Max Weberből származott. A weberi megértő szociológia középpontjában az egyes cselekvők által intencionált értelmek feltárása állt, és a nagy német szociológus két utódja úgy gondolta, hogy a szubjektív nézőpontot, vagyis a cselekvő saját értelemtulajdonításait fenntartva garantálható az, hogy az elmélet ne szakadjon el a valóságtól. Az eredeti célkitűzés az volt, hogy a szubjektív nézőpontot az elmélet egészében megőrizzék. Ez Schütz számára többé-kevésbé sikerült, és könyvében csak akkor adta fel ezt a szempontot, amikor az már az elmélet tudományos érvénye miatt volt indokolt. A konkrét egyén nézőpontja feloldódott a Schütz-féle ideáltípusban, így, ha végsőkéig általánosított, anonim formában is, de megőrződött. Parsons ezzel szemben elméletében észrevétlenül teret engedett a külső megfigyelő szempontjainak beszivárgására, így ígéretét nem tudta beváltani.

Mindkét szerző kiindulópontja egyaránt cselekvéseméleti volt, ez pedig már önmagában is megkövetelte, hogy az egyéni cselekvők szubjektív szempontjaival, cselekvéseiknek és döntéseiknek a társadalmi folyamatban játszott aktív szerepével számoljanak. Schütz, az emberi tudatban a szabadság forrását magasztaló Bergson követője, munkássága egészében az egyén tényleges döntési szabadságát tartotta szem előtt, Parsons korai tevékenysége pedig egyenesen a pozitivista-determinista elméletekkel szembeni nyílt támadásnak tekinthető. Többről volt tehát szó, mint csupán arról, hogy az elméletben valahogy el kell helyezni az egyes cselekvőt – az elméleteket egyenesen a szubjektív nézőpontra kellett alapozni. Schütz számára a szubjektív fókusz az garantálta, hogy magyarázatait mindig az egyéni *tudat* alapján fogalmazta meg. Schütz számára a cselekvő személy egy bizonyos tudat gazdáját jelentette, Parsons számára azonban inkább csak különféle cselekvések origója volt, és a szubjektív nézőpont egységét már korai művében is az egységnyi cselekvés komponenseire bontotta szét.³³ Röviden megállapíthatjuk: Schütz következetesen képviselte a szubjektív nézőpont követelményét, Parsons ezzel szemben már korán érvényen kívül helyezte azt, és munkássága későbbi szakaszában egyre inkább az álláspont explicit feladására tért át.

Schütz és Parsons útjai akkor ágaztak el, mikor Parsons az egységnyi cselekvés komponensei közt elhelyezte a normatív szempontot. Schütz diagnózisa helytálló: a

³³ Munkássága későbbi szakaszában, a szubjektum és a szubjektív nézőpont elméletből való kiiktatása idején tovább folytatódott az egyén egységének felbontása: Parsons ekkor már szerepekben, nem cselekvőkben gondolkodott.

cselekvés egy komponensének normatív tartalommal rendelkezőként való feltüntetése valójában a megfigyelő és nem a cselekvő interpretációjából fakad, és így a szubjektív, belső nézőpont mellett már rögtön az elméleti építmény megalapozásánál megengedi a kívülálló megfigyelő „objektív” szempontjának érvényesülését.³⁴ Nyilvánvaló: azok után, hogy Parsons elmélete fogalmi megalapozásánál beengedte a megfigyelő interpretációját, többé nem térhetett vissza a színtiszta szubjektív nézőpont érvényesítéséhez.

Parsons nem követte Schütz útját, és felesleges pszichológiai kitérőként utasította el az indítékok utáni kutakodást. Nem ismerte fel, hogy feladja a szubjektív nézőpont érvényesítésére tett ígéretét, ha nem képes megteremteni a tényleges átjárást a norma és az egyén között, és a „külső” normativitást részesíti előnyben a „belső” indítékkal szemben. Természetesen jó oka volt arra, hogy már elmélete logikai magjában elhelyezze a normativitás fogalmát: ha nem így tett volna, akkor a cselekvési sémában helyet nem kapó normativitás könnyedén felörlődött volna, és így semmiképpen sem tudta volna megteremteni a voluntarista cselekvéseméletet, mely a cselekvő egyéni döntéseinek háttérében normatív meghatározottságot képes felmutatni.

Parsons meg volt győződve arról, hogy a normatív szempont vonatkozásában a cselekvés kívülálló megfigyelése és a belső, szubjektív megfigyelése közt nincs semmi különbség, és teljesen értetlenül utasította el Schütz meglátását, mely szerint a cselekvés analitikus elemei egészen más kontúrokkal jelennek meg a megfigyelő és a cselekvő számára. Schütz egyenesen azt állítja, hogy a cselekvés valós terjedelmét csak a cselekvő maga ismeri, csak ő tudja megállapítani, hogy hol kezdődik, hol végződik cselekvése, a megfigyelő csak a megfigyelt cselekvő tevékenységeinek kiragadott szegmenseit látja. Parsons szempontjából mindez irreleváns. Hogy mit gondol a cselekvő saját cselekvéséről – nos ez jóformán érdektelen. De még ha volna is értelme ezt kutatni, akkor sem lehetne azt állítani, hogy a cselekvés másként jelenne meg a cselekvő számára, mint a megfigyelő számára. Újra csak abba a problémába ütközünk, hogy Parsons nem ismeri Schütz könyvét, és mivel az osztrák társadalomtudós nem tudja röviden tolmácsolni a meglátásai mögött meghúzódó mély felismeréseket, így Parsons csak valamiféle obskúrus filozófiai-pszichológiai fejtegetést lát az elméletével szemben felhozandó valós kritika helyén.

Parsons egész munkássága azon alapult, hogy a valóságban többnyire egységekként jelentkező jelenségeket logikai elemekre bontsa. Így járt el a cselekvések analitikus felosztásánál, és így járt el későbbi munkáiban, melyekben a társadalmi rendszerek

³⁴ Hernádi 1990

különböző szintjeit rendre négy-négy funkció szerint osztotta fel. Mivel nem számolt azzal, hogy a cselekvő személy maga mindig egy inherens egységgel bíró *tudat*, magabiztosan végezte analitikus feldaraboló eljárását. Olyannyira érvényesnek és teljesítőképesnek gondolta az általa analitikus realizmusnak nevezett álláspontról végzett gyakorlatot, hogy magát Max Weber is azzal vádolta: azért nem volt képes az ideáltípus fogalmától megszabadulni, és felépíteni az általános cselekvéstudományt, mert nem ismerte fel, hogy voltaképpen minden vizsgálati tárgyát analitikus elemekre kellene bontania.³⁵ Sajnos ez az elemző szenvedély oda vezetett, hogy Parsons át- és átvágta a valóság szövetét, és az általa feltárt logikai összefüggésekből alkotott mozaik körvonala nem vágott egybe a valóság eredendő egységének kontúrájával.

Parsons már a *Structure of Social Action* lapjain is, és az elemzett levélváltásban még inkább hajlik arra, hogy kimondva-kimondatlanul feladja a szubjektív nézőpontot, mely egy voltaképpen analitikusan nem különösebben érdekes egység szemszögét jelenti: az emberét. Az 50-es évek rendszerelméleti munkáiban Parsons végképp feladta az egyes cselekvő szempontjainak érvényesítését. Feldarabolta a cselekvést, a személyt, az ideáltípust, és nem értette meg kollégáját, akinek munkásságának középpontjában éppen az egyéni tudat oszthatatlansága állt. Schütz álláspontja, mely szerint a társadalmi folyamat voltaképpen az egyéni tudatban lokalizálható, remek összhangban állt Weber megértő szociológiájának elvével, melyet Parsons könyve bizonyossága szerint maga is magáévá is tett. A társadalmi jelenségek értelemtulajdonítások eredményeiként állnak elő. Parsons azonban, sok későbbi elméletalkotóhoz hasonló módon, megfélemedezik arról, hogy az értelemtulajdonításokat nem lehet csak úgy egyszerre elintézni normatív-kulturális meghatározottságokkal, melyeket az egyes egyén a társadalom tagjaként öntudatlanul magába szív. Ez az álláspont determinizmusához vezet, pont ahhoz, amit Parsons a leginkább szeretett volna elkerülni. Schütz elmélete filozófiai alapossággal mutatja fel: az egyes cselekvő, legyen bármennyire is társadalmi körülményei által befolyásolt, mindig rendelkezik egy csak számára hozzáférhető privát tudattal, benne a szabadság állandó potenciájával. Parsons a cselekvővel együtt feldarabolta a döntéseit meghozó tudatot is, és elemeit egy attól idegen, zárt logikai rendszerbe kényszerítette.³⁶

³⁵ Weber, aki az általános szempontok alkalmazása mellett éppen a történeti individuum egyedi jegyinek, partikuláris integrálásának fenntartása érdekében vezette be az ideáltípus elméleti módszerét, minden bizonnyal meglepve hallotta volna Parsons ítéletét.

³⁶ Mentségére legyen szólván: Schütz eredményeinek ezt a vonatkozását, hogy ti. a cselekvő mindenkor egyéni tudatában hordozza a determináció állandó nyomásával szembeni biztosítékot, a szabadság zálogát, még saját tanítványai is hajlamosak voltak elfeledni. Még az osztrák társadalomtudós munkásságával foglalkozó szakirodalomban is kevés az erre való hivatkozás. Ennek oka többek közt abban keresendő, hogy

A megértő szociológia programjának szellemében eljáró Schütz számára a cselekvés elemzésének döntő pontja volt a cselekvés értelmének feltárása. A *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt* lapjain bemutatta: a cselekvés értelme, a szubjektív nézőpont elvét fenntartva csak a cselekvő egyén szemszögéből vett értelmet jelentheti, és bebizonyította, hogy mivel a cselekvés értelmét adó intencionális aktusok a megfigyelő számára nem hozzáférhetők, így a cselekvés szubjektív értelmét a megfigyelő semmiképpen sem tudja megérteni. Schütz szerint a cselekvés „értelme” nem más, mint a cselekvő által szándékolt célja. Hogy a cselekvést miért viszi végbe a cselekvő – ezt egyedül maga a cselekvő tudhatja, a vele interakcióba nem lépő³⁷ megfigyelő sosem értheti meg a valódi célt, és így a cselekvés voltaképpeni értelmének felméréséről lemondani kénytelen. A cselekvés értelme nem más, mint a cselekvő gondolataiban előálló terv, melynek mentén a vágyott célt elérheti. Ez a megközelítés Parsons számára teljesen idegen volt - ha a cselekvés értelmét a tudományos kutatás nem fedheti fel, akkor tulajdonképpen rossz szempontok szerint vizsgálódunk, vélte. Schütz úgy formálja elméletét, hogy az végsőkéig megfeleljen egy elképzelt cselekvő tudati folyamatainak – ez azonban Parsons szerint olyan felesleges pszichológiai kitérő, mely csak elbonyolítja az elemzést, és ahelyett, hogy a valóban tudományos szempontok felé közelítené, csak túlterheli az elméletet.

Az elemzéseiben az eltérő perspektívák különbségeit rendszeresen figyelmen kívül hagyó amerikai társadalomtudós nem látja be, hogy a cselekvő állandó lépéselőnyben áll a kutatóval szemben, mivel cselekvése meghatározására ő maga képes, és a kutató csak utólag, a kívülálló szemszögéből kísérelheti meg megérteni. Számára a perspektívák különbsége nem létezik, így ellenérvét is más síkon fogalmazza meg: a cselekvő és a megfigyelő egyaránt ugyanolyan fogalmi kategorizálással határolja körül a cselekvést,

túl nagy hatást keltett Schütz posztumusz műve, a Thomas Luckmann hathatós hozzájárulása után megjelent *Strukturen der Lebenswelt*, melyben az életvilág viszonyainak feltárása során a szubjektív nézőpont hangsúlya háttérbe szorul. Az életvilág egyéni tudatokra gyakorolt közösségi szinten érvényesülő, „objektív” hatásai túlzott hangsúlyba kerültek az értelmezésekben, és így az egyes egyén, mint saját tudatossággal rendelkező, mindenkor aktív elem fontossága háttérbe szorult. Példának okáért: sok szó esik az életvilág különböző szektorait képviselő általános relevanciastruktúrákról, Schütz egész relevanciaelméletének döntően a *szubjektív* tudatosságban való megalapozottsága pedig homályba vész. (Az eddigiekhez lásd: Schütz-Luckmann 1979, Schütz 1970, Havrancsik 2011)

³⁷ Schütz egész életművében – elmélete logikájának alapján teljesen jogosan – elzárkózott attól a lehetőségtől, hogy a megfigyelő interakcióba léphet a cselekvővel, azaz hogy a kutató egyszerűen *megkérdezheti* a cselekvőt. Schütz szerint egy ilyen párbeszéd mindenkor csak a tudományos beállítódás elhagyásával valószínűsíthető meg, következésképpen az ilyen „jogosulatlan” interakcióból származó eredmények aláássák a megfigyelések tudományos érvényességét.

eljárásukban tehát nincs különbség.³⁸ Mivel Parsons a cselekvésre irányuló reflexióból gyakorlatilag kirekeszti az érvényesség kritériumát, így képtelen felismerni a szubjektív és az objektív megfigyelő perspektívái közt feszülő ellentétet. Ha mármost a tudományos megfigyelő értékelése semmiben sem marad el a cselekvő saját értékelése mögött, akkor miért kell egyáltalán fenntartani a szubjektív szemszöveget? Parsons nem ismeri fel a dilemmát, és így észrevétlenül tendál afelé, hogy feladván eredeti célkitűzését elvesse a szubjektív nézőpontot. Az amerikai szociológus eleinte csak az egyéni interpretáció tudományos szempontból vett relevanciáját kérdőjelezi meg, később azonban az egyéni értelemtulajdonításoknak az általános normatív renddel való rendszerszerű összefonódását bemutatva egyenesen determinista irányt vett.³⁹

Parsons és Schütz eltérő álláspontja a tudományos megértés és a mindennapi élet gondolkodásmódjai közti kapcsolatot illetően valójában már a levelezés előtt felszínre került. A már említett 1939-es konferencián Schütz egy csapásra biztosította Parsons ellenszenvét. Nem csoda: az emberi cselekvés racionális megértésének bajnoka azzal kellett hogy szembesüljön, hogy európai kollégája egyenesen elveti a racionalitás kérdésének relevanciáját a cselekvések szempontjából.

Schütz véleménye szerint a racionalitás kérdése mindig rendkívül bizonytalan terep volt a társadalomtudományok területén – még maga Max Weber is több eltérő értelemben használta a racionalitás fogalmát munkáiban. Mégis, véli az osztrák társadalomtudós, van valamiféle képünk arról, hogy mi is az a racionális cselekvés, és előadásában Parsons vonatkozó definícióján szemléltette a racionális cselekvés közkeletű felfogását:

„A cselekvés racionális, amennyiben a szituáció feltételeinek megfelelő célokat követ, és a cselekvő számára hozzáférhető eszközök közül olyanokat mozgósít, amelyek a céloknak a pozitív tudományok által alátámasztható módon a leginkább megfelelnek.”⁴⁰

³⁸ Értetlensége jeléül figyelmezteti Schützt: a tudományos megfigyelő nem egyszer akár sokkal jobban is ismerheti a megfigyelt cselekvőt, mint ő saját magát. Az igazsághoz hozzá tartozik, hogy Parsons egy megfontolandó érveléssel is rendelkezik. A Mead munkásságának nem-ismeretével tévesen vádolt társadalomtudós a pragmatista gondolkodóval összhangban állítja: önmagunkról való tudásunk döntően a másokkal való interakcióból származik – vagyis nem mondhatjuk, hogy tudatunk „megelőzi” a környezetet, hogy tudásunk valamiféle eredendő elsőbbséget élvez a külvilági környezettel szemben, ha egyszer annak alapján áll elő. Ezzel az érveléssel Schütz még meg tudott volna birkózni, mivel maga is méltatja könyvében Max Scheler hasonló felismeréseit, de a fenomenológia hagyományai szerint eljárva nem juthat el addig a gondolathoz, hogy Meaddal összhangban a társadalmi interakció folyamatában írja le a tudat *kialakulását*. Parsons arra utal, hogy tudatunk, és önmagunkról való tudásunk, mely a közvetlen tapasztalatok kezdőpontját jelenti, valójában már társas közegben alakul ki. A husserli fenomenológia, és ez által Schütz kiindulópontja ezzel szemben egy mindenkor már kialakult, készen talált tudat.

³⁹ Lásd Némedi 2005: 557; Némedi 1985

⁴⁰ Parsons 1949: 58

Nem volt e mögött semmi rossz szándék, de sajnos elfelejtette hozzátenni, hogy Parsons definíciója valójában az általa bírált utilitarista cselekvéselmélet racionalitásfogalmára vonatkozik. Nem állíthatjuk, hogy Parsons könyvében minden szempontból gondosan elemezte volna a racionalitás kérdését, azonban semmiképpen sem tekinthetjük a fenti definíciót saját álláspontja összefoglalásának, márpedig Schütz szavait így is lehetett érteni. Parsons maga saját elméletében valójában tudományosan *megragadható* racionalitásról beszélt, nem eredendően tudományos jellegűről. Schütz kritikája azonban mégis célba talál, mikor a már Weber által is felismert tényt ajánlja a közönség figyelmébe: a mindennapi életvezetésünkben gyakorolt szellemi tevékenységünk nem felel meg a tudományos racionalitás igényes követelményeinek.⁴¹ Ha elfogadnánk a Parsons által leírt definíciót, úgy meg kéne állapítanunk, hogy a hétköznapi életben csak igen ritkán viselkedünk racionálisan. A mindennapjainkban alkalmazott receptszerű tudás, a rutinszerű cselekvés, és a tudományos igényű mérlegelés helyett legfeljebb hozzátétőleges esélyeknek a latolgatása nem felel meg a tudományos racionalitás szigorú kritériumainak. Schütz nem állítja, hogy minden cselekvés irracionális, de kijelenti: a racionalitás semmiképpen sem tekinthető a hétköznapi cselekvések meghatározó elemének. Tanulmányában igen részletes elemzésben mutatja be: a szigorúan racionális cselekvés egyenesen lehetetlen. Schütz számára a tudományos racionalitást mindenképpen fenn kellett tartani, mivel a tudomány sajátos racionális logikája szavatolja a valódi tudományos érvényességet. A mindennapok tevékenysége nem racionális, és tulajdonképpen egész 1932-es könyve nem szólt másról, mint hogy végrehajtsa a nem-racionális mindennapi élet tartalmainak racionális tudományba való transzformációját. Schütz előadásában azt üzeni, hogy a tudományos szempontból tekintett racionalitást a mindennapi életben csak tudományos interpretáció keretében fedezhetjük fel, ám mivel ez a racionalitás teljes ellentétben áll a hétköznapi cselekvők értelemtartalmaival, ezért a megértő szociológia alapjáról el kell vetni a racionalitásnak ezt az értelmezését. A racionalitás: interpretáció. A társadalomtudós kizárólag az elképzelt, tipikus cselekvők, a „bábuk” ideális világában fedezhet fel valódi racionalitást, az empirikus valóságot megfigyelve soha.

Parsons számára nem volt elfogadható, hogy Schütz a racionalitást egy ideális elméleti világba száműzte: neki a tényleges valósággal volt dolga, és semmiképpen sem tudta magáévá a belátást, mely szerint a tudomány szempontja bármiben is különbözne a

⁴¹ Felkai 2007: 469

cselekvőétől. A levélváltás során Schütz Parsons elemzését, melyben a tudományos és a mindennapi élet racionalitása közé a köztük lévő különbséget pusztán fokozatnak véelve egyenlőségjelet tett, Schütz szó szerint naivnak nevezte. Sajnos a frissen Amerikába emigrált tudós nem fogalmazott pontosan, így Parsons a mondottakat szó szerint félreértve utasította vissza a látszólagos szemtelen kritikát. Schütz valójában arra gondolt, hogy kollégája a tudományos vizsgálódás alatt megkérdőjelezetlenül teszi magáévá a mindennapi gondolkodás beállítottságát, és így, a megszerzhető ismeretek feltételeinek feltérképezését, azaz a kanti értelemben vett kritikai mozzanat érvényesítését elmulasztva, figyelmét óvatlanul rögtön a tárgyra irányítva *ismeretelméletileg* naivan jár el.⁴²

Nagy igényekkel fellépő elméleteik megfogalmazásánál mindkét kutató egyet értett két dologban: egyrészt abban, hogy az elméletet Weber megértő elvei alapján, a szubjektív nézőpont szerint kell megalapozni, másrészt abban, hogy mindebből a megalapozásból egy objektíve érvényes, tudományos elméletnek kell kiemelkednie. Parsons ugyan megpróbálta érvényesíteni a szubjektív szempontot, és ennek érdekében hősies küzdelmet folytatott elmélete belső fejlődési irányával szemben, de mégis az elemzés túl korai pontján váltott át szubjektívről objektív megfigyelési szintre. Schütz korai könyve lapjain a legvégsőig igyekezett fenntartani a szubjektív szempontot, és a szokatlanul aprólékos elemzés végén úgy sikerült áttérnie a tudományos érvényű „objektív” nézőpontra, hogy még akkor is az egyéni cselekvő tudati folyamatainak analógiáját tudta átültetni az elemzésbe. Schütz tehát egészen addig megtartotta a cselekvő nézőpontját, amíg csak lehetett – de végül fel kellett adnia. Ez nyilvánvaló volt, hiszen egy empirikus érvényesség helyett általános érvényességet megcélzó elmélet számára a valóban szubjektív, egyediként egyéni nézőpont fenntartása valójában nem jelentett volna mást, mint egy adott empirikus személy gondolataiban való megrekedést. A tudományos érvényesség megkövetelte az általánosítást. Az értelemmel telített valósággal messzemenően összhangban lévő szubjektív nézőpont tehát egy pusztán elméleti, tudományos idealizációkból alkotott világban érte el az objektív érvényességet – azaz egy olyan területen, mely Parsons számára teljesen idegen volt. Az amerikai szociológus pontosan tudta, hogy az empirikus valóságban egy ilyen szubjektív-objektív transzformáció olyan elemzéssel, mint amelyet Schütz végzett, nem lehetséges. Mindezek után az empirikus realitáshoz állandóan ragaszkodó amerikai szociológus azonban éppen Schütz ontológiai értelemben valós ismeretekre bejelentett igényét tartotta beválthatatlannak.

⁴² Natanson 1978

„Azt hiszem, ön alapvetően az ontológiai valóságra gondol, arra, amit a konkrét cselekvő »tényleg« tapasztal. Azt hiszem, jó okom van kételkedni abban, hogy az ön által felkínált, vagy bármely más hozzáférhető elemzés segítségével lehetséges egy ilyen valóság hozzátétőlegesen pontos leírása. Attól félek, be kell vallanom a fenomenológiai elemzéssel szembeni kétkedésemet.”⁴³

Parsons szkeptikus a fenomenológiai elemzések érvényességét illetően, ami önmagában még nem volna baj, ha nem arról volna szó, hogy teljesen félreérti a fenomenológia mibenlétét. Az empirikus valóság iránt érdeklődő amerikai szociológus nem értette meg, hogy a Schütz által a vitába hozott teljesen elméleti, az empirikus valóságot egyenesen háttérbe szorító attitűd nagyrészt éppen a husserli filozófiai megközelítésből származik. A fenomenológia szigorú, Schütz által mindvégig követett husserli módszere számára a valóság sosem empirikus adottságok összességéként volt fontos, hanem mint a megkérdőjelezhetetlen lényegi igazságok területe. A fenomenológia csak ideális ismeretekre tarthatott igényt, és vizsgálódását sosem egy valós személy szempontjából, konkrét tárgyakra irányítva végezte, hanem a transzcendentális ego személytelen szemszögéből.⁴⁴ Parsons számára nem volt világos, hogy a Husserl alapján eljáró Schütz mindig egy teljesen általános, azaz semmiképpen sem konkrét szemszögből véli képesnek vizsgálódását a szintén mindig általános, és nem konkrét valóság jegyeinek feltárására. A Schütz által fenomenológiailag vizsgált cselekvő a cselekvő *mintapéldája*, egy tipikus cselekvő, nem egy konkrét egyén.⁴⁵ Schütz, Husserlnek, a naivan eljáró, descartes-i test-lélek megkülönböztetés kétes alapjairól elinduló pszichológia kérlelhetetlen ellenfelének tanítványa Freud eredményeit határozottan elutasította, és ezen a ponton rá kellett hogy jöjjön: Parsons félreérti a fenomenológia módszerét és célját.⁴⁶ A harvardi szociológus nem látta be magától, amit a szigorú, eredeti fenomenológia képviselői maguk sem mindig igyekeznek bevallani: semmi dolguk a partikularitásokkal. Parsons így ír:

⁴³ Parsons levele Schützhöz (1941. február 2.) (Grathoff 1978: 88)

⁴⁴ A fenomenológiai epokhé második lépcsője, a transzcendentális redukció éppen ezt jelenti: az ismeretileg transzcendens adottságokat zárójelbe tevő megfigyelő saját személyes vonatkozásait is zárójelbe teszi. (Lásd ehhez pl. Husserl 2000)

⁴⁵ Hogy Parsons ezt nem értette, azt remekül mutatja, hogy egyenesen úgy véli: az egyéni valóság megismerésének legjobb eszköze egy kimerítő pszichoanalitikus esettanulmány, és a személy megértésének kulcsát voltaképpen tehát Freudnál, nem Husserlnél kell keresni. (Grathoff 1978: 86)

⁴⁶ Husserl pszichológiaellenességéhez lásd Husserl 1998. Schütz tudtommal nem vázolt fel részletes kritikát Freuddal szemben. Ennek hiányában lásd pl. Schütz 1962: 241

„Véleményem szerint ebben a tekintetben bármilyen, az egyén tapasztalatára vonatkozó fenomenológiai reflexió a pszichoanalitikus eljárással áll egy szinten. Határozottan kételkedem abban, hogy teljes és elfogulatlan képet tud alkotni számunkra az egyénről. Csak az elfogultság meghatározott forrásait, és partikuláris tényeket tud hatályon kívül helyezni.”⁴⁷

Noha Parsons valóban nagy érdeme, hogy cselekvéseméleti modelljében elhelyezte a társadalmat integráló normatív dimenziót, és ezzel meghaladta az erről tudomást nem vevő pozitivistá cselekvéseméleti hagyományt, mégis azt kell mondanunk, hogy nem tudott teljesen megszabadulni a pozitívizmustól.⁴⁸ Parsons foglya marad egyfajta maradvány-utilitarizmusnak, mivel a cselekvések kapcsán mindig az eszközhasználó, célkövető magatartásra gondol, és sosem foglalkozik „egyenrangú” felek kommunikációjával, ahol a másik több, mint pusztán környezeti tárgy.⁴⁹ Különös módon korai elmélete éppen a „cselekvéseméleti” elem túltengése miatt, és a normativitás egyik legfontosabb szempontjának, a *kommunikációhoz kötött* voltának szempontját figyelmen kívül hagyva osztozott a túlzottan egyéni fókuszú, „monadikus” elméletek sorsában: a kommunikáció és az interakció kérdésének elhanyagolásában. A szociológiai eszmélését Németországban megelőző Parsons sok amerikai kollégájával szemben az egyéni cselekvés fontosságát az interakció elé helyezte.⁵⁰ Ezzel megnyílt számára egy aprólékos cselekvésemélet kidolgozásának útja, de –legalábbis munkássága korai szakaszára – bezárult előtte a társadalom normatív integrációjának helyes megközelítését lehetővé tevő út.

A pályájuk első szakaszában lévő társadalomtudósok foglyai maradtak a szubjektív nézőpontnak, tették ezt tudatosan, úgy, hogy a *konkrét* cselekvő szempontját paradox módon mindketten hatályon kívül helyezték.⁵¹ Schütz úgy, hogy a szubjektív szempont valódi fontosságával csak az ideáltipikus cselekvőt tisztelte meg, Parsons pedig úgy, hogy észrevétlenül, később felvállaltan helyettesítette a cselekvő nézőpontját a tudományos megfigyelőével.

Schütz és Parsons kísérletei nem kudarcba fulladt tervek. A módszertani individualizmus különböző formái minden bizonnyal mindig fenn fognak maradni, már

⁴⁷ Parsons levele Schützhöz (1941. február 2.) (Grathoff 1978: 85)

⁴⁸ Hernádi 1984: 32

⁴⁹ Némedi 1985

⁵⁰ Mindezt szemszögéből többé-kevésbé helyes indokkal, tudatosan tette. (Parsons 1949: 745.)

csak az egyes egyén elemzési szempontjának nyilvánvaló kézenfekvősége miatt is, így a jövő nagy elméletalkotói közül is minden bizonnyal akad majd olyan, akinek elmélete profitálhat a fiatal Parsons és Schütz munkáinak ismeretéből. A két szerző emellett kitüntetett figyelemre jogosult azért is, mert az utóbbi évtizedek társadalomelméleti tendenciáival ellentétben cselekvésemléteik méltó helyen őrzik az egyén *szabadságát*. Noha a későbbi Parsons már közelebb került egy determinista felfogáshoz, és a későbbi Schütz műveiben háttérbe szorult a szabad egyén szempontja, nem kellene elfelejtenünk, hogy az egymást rendszeresen félreértő két társadalomtudós rendkívül magas elméleti teljesítménnyel lépett fel az emberi cselekvésben szabályok és környezeti ingerek követését látó, az egyéni szabadságot tagadó determinista állásponttal szemben.

VIII. A diszkusszió lezárul

Az alig pár hónapig tartó levelezés akkor fulladt ki, amikor a két fél beismerte: olyan mély elméleti különbségek vannak köztük, melyek lehetetlenné teszik a tényleges eszmecserét. Parsons ekkor már érezte, hogy állandó védekezése indokolatlan volt, Schütz pedig sajnálatát fejezte ki e félreértés miatt. Megígéri, hogy a könyvét érintő tanulmányt nem közli, és abban egyezik meg kollégájával, hogy a levelezést ne tekintsék többnek, mint a nyilvánosságra nem tartozó magánlevelezésnek. Az osztrák kutató megpróbálja fenntartani a kontaktust, és finoman üzen Parsonsnak: amennyiben ő is olyannyira érdeklődik munkája iránt, mint ő Parsonsé iránt, melyet minden összetűzésüktől eltekintve is nagy haszonnal tanulmányozott műként nevez meg, akkor további közös munkára nyílik lehetőség. Ezt azonban Parsons némileg illetlenül elutasítja, és elnapolja a vitát azokra az időkre, amikor lehetősége nyílik Schütz könyvének részletesebb tanulmányozására. A levelezés illedelmes ám hiányérzetet hagyó lezárulta után a két jeles teoretikus többé nem lépett kapcsolatba egymással. Egymás későbbi műveivel sem foglalkoztak, mely érthető annak ismeretében, hogy további munkájuk során egyre inkább eltávolodtak egymás gondolati világától.

Az érett Parsons és Schütz nem tudott volna mit kezdeni egymással, de teoretikusi pályafutásuk elején a nagyigényű, végsőkéig kimunkált általános elmélet igényén túl még rengeteg közös pont volt érdeklődésükben. A társadalmi cselekvés, a szubjektív nézőpont, a hétköznapi és tudományos megértés viszonya, vagy a racionalitás kérdése egy vékony szálon még a legnagyobb ellentétek ellenére is összekapcsolta a két életművet. Találón

jegyzi meg a fenomenológiai mozgalom jeles kutatója, hogy a fenomenológiai gyökerű elméletek a többivel szemben nem egyre magasabbra törő építményeket húznak fel, hanem egyre mélyebbre ásnak.⁵² A fiatal Parsons nagyra törő terveit, és máig figyelemre méltó elméletét rendkívül sokat támadták és támadják mind a mai napig. Véleményem szerint a Parsons munkásságával kapcsolatos támadások túlnyomó része indulatos, az amerikai szociológus olvasására csekély hangsúlyt fektető kollégák munkájának az eredménye,⁵³ de az igazi aknamunka, mely miatt a nagy parsonsi építmény összeroskadt, a szerény bécsi emigráns nevéhez kötődik. A későbbiekben Parsons remekül bebiztosította magát minden szubjektivista támadás ellen, így immár további rendszeres kritikától sújtva is büszkén húzhatta egyre magasabbra elméleti állványzatát. Hosszú évtizedekig tehette mindezt, osztrák kollégájának viszont csak két szűk évtized jutott. Parsons a legnagyobb tekintélyű szociológusok egyikévé vált, majd trónjától megfosztva vonult vissza a szociológiaelmélet halhatatlanjai közé. Schütz szomorúan rövid pályafutása a felszín alatt telt; életében csak szűk tanítványi és kollegiális köre értékelhette munkáját, és csak az utókor ismerte fel életműve értékét.

* * *

⁵² Spiegelberg 1960

⁵³ A Parsonsszal szemben sajnálatosan gyakori irreleváns kritikákról lásd a tanulmánykötet több tanulmányát: Robertson-Turner 1991

Felhasznált irodalom

- ADRIAANSENS, Hans P.M. (1980): *Talcott Parsons and the Conceptual Dilemma*. London: Routledge & Kegan Paul
- ALEXANDER, Jeffrey C. (1996): *Szociológiaelmélet a II. világháború után*. Budapest: Balassi Kiadó
- BARBER, Michael D. (2004): *The Participating Citizen. A Biography of Alfred Schutz*. New York: State University of New York Press
- BERGER, Peter L. – LUCKMANN, Thomas P. (1998): *A valóság társadalmi felépítése*. Budapest: Jósöveg Műhely Kiadó
- FELKAI Gábor (2007): *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig II*. Budapest: Századvég Kiadó
- GRATHOFF, Richard (szerk.) (1978): *The Theory of Social Action. The Correspondence of Alfred Schutz and Talcott Parsons*. Bloomington: Indiana University Press
- HERNÁDI Miklós (1984): Fenomenológiai törekvések a szociológiában. In: Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Budapest: Gondolat
- HERNÁDI Miklós (1990): „Nem találkoznak a gondolataink”. In: *Kisbetűs történelem*. Budapest: Gondolat
- HUSSERL, Edmund (1972): *Edmund Husserl válogatott tanulmányai*. Budapest: Gondolat
- HUSSERL, Edmund (1998): *Az európai tudományok válsága I-II*. Budapest: Atlantisz
- HUSSERL, Edmund (2000): *Karteziánus elmélkedések*. Budapest: Atlantisz
- HUSSERL, Edmund (2002): *Előadások az időről*. Budapest: Atlantisz
- NATANSON, Maurcie (1978): Foreword. In: Grathoff, Richard (szerk.): *The Theory of Social Action. The Correspondence of Alfred Schutz and Talcott Parsons*. Bloomington: Indiana University Press
- NÉMEDI Dénes (1985): Előszó. In: Rényi Ágnes (szerk.): *Válogatás Talcott Parsons cselekvésméleti írásából*. Budapest: Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Főosztálya
- NÉMEDI Dénes (2005): *Klasszikus szociológia 1890-1945*. Budapest: Napvilág Kiadó
- NÉMEDI Dénes (2009): A cselekvésmélet mint a szociológia magva. In: Somlai Péter (szerk.): *Látás-viszonyok. Tanulmányok Angelusz Róbert 70. születésnapjára*. Budapest: Pallas Könyvkiadó kft.
- PÁL Eszter (2004): Talcott Parsons: Rendszerelmélet és organicizmus. In: Némedi Dénes – Szabari Vera (szerk.): *Kötő-jelek 2003*. Budapest: ELTE TÁTK Doktori Iskola
- PARSONS, Talcott (1937): *The Structure of Social Action*. Glencoe: Free Press
- PARSONS, Talcott (1949): *The Structure of Social Action*. Glencoe: Free Press
- PARSONS, Talcott (1978): A 1974 Retrospective Perspective. In: Grathoff, Richard (szerk.): *The Theory of Social Action. The Correspondence of Alfred Schutz and Talcott Parsons*. Bloomington: Indiana University Press

PARSONS, Talcott (1985): Újra a mintaváltozókról: válasz Robert Dubinnak. In: Rényi Ágnes (szerk.): *Válogatás Talcott Parsons cselekvésméleti írásaiból*. Budapest: Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Főosztálya

ROBERTSON, Roland – TURNER, Bryan S. (szerk.) (1991): *Talcott Parsons: Theorist of Modernity*. London: Sage Publications

ROBERTSON, Roland – TURNER, Bryan S. (1991a) : An Introduction to Talcott Parsons: Theory, Politics and Humanity. In: Robertson, Roland – Turner, Bryan S. (szerk.): *Talcott Parsons: Theorist of Modernity*. London: Sage Publications

SCHÜTZ, Alfred (1932): *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt*. Bécs: Julius Springer

SCHÜTZ, Alfred (1962): *Collected Papers I: The Problem of Social Reality*. Hága: Martinus Nijhoff

SCHÜTZ, Alfred (1964): *Collected Papers II: Studies in Social Theory*. Hága: Martinus Nijhoff

SCHÜTZ, Alfred (1970): *Reflections on the Problem of Relevance*. New Haven: Yale University Press

SCHÜTZ, Alfred (1978): Parsons' Theory of Social Action: A Critical Review. In: Grathoff, Richard (szerk.): *The Theory of Social Action. The Correspondence of Alfred Schutz and Talcott Parsons*. Bloomington: Indiana University Press

SCHÜTZ, Alfred (1984): Husserl és reám tett hatása. In: Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Budapest: Gondolat

SCHÜTZ, Alfred (1992): *The Phenomenology of the Social World*. Chicago: Northwestern University Press

SCHÜTZ, Alfred – LUCKMANN, Thomas (1979): *Strukturen der Lebenswelt I-II*. Frankfurt am Main: Suhrkamp

SPIEGELBERG, Hebert (1960): *The Phenomenological Movement I-II*. Hága: Martinus Nijhoff

WILSON, Thomas P. (2005): The Problem of Subjectivity in Schutz and Parsons. In: Endress, Martin – Psathas, George – Nasu, Hisashi: *Explorations of the Life-world. Continuing Dialogues with Alfred Schutz*. Dordrecht: Springer

[szerző] (2011): *Alfred Schütz fenomenológiai protoszociológiája*. Szakdolgozat. [Intézmény], Szociológia MA 2009-